

Nicota a odpovědnost

Problém „negativního platonismu“ v Patočkově filosofii [1990]

Nejenom filosofie, ale také věda se musí zajímat podle Patočky o smysl toho, co je dáno. Je třeba nejenom vidět, co je, ale rozumět, co máme udělat my, mají-li naše činy a aktivity (včetně našeho myšlení) mít smysl. Proto nesmíme lidskou odpovědnost redukovat na pouhý mravní problém v úzkém smyslu. Každá lidská bytost je odpovědná v konkrétní situaci, která pro nás znamená výzvu, pochopitelně členitou výzvu. Patočka mluví o „základním dluhu jedince situaci, v níž žije“; podtrhuje, že to je utopismus, naivní subjektivismus a mravní necitlivost“ požadovat právo na situaci, jakou bychom si přáli a která by pro nás byla výhodná. Musíme vycházet ze situace, jaká je, s jejími nepřízněmi a nespravedlnostmi rozmanitého druhu, zajisté ovšem ne proto, abychom je akceptovali, nýbrž abychom před nimi neutíkali. Náš duševní život je vždycky zprostředkován společností, v níž žijeme a která sama odvisí od situace v současném světě a od dědictví vlastní minulosti. To můžeme označit jako svůj dluh. Dluh je půjčka, která umožňuje, abychom samostatně hospodařili; je to svobodný vztah. Kdo nechce, nevrací jej, ale je pak příživníkem. Taková situace sama je výzvou, kterou jsme si nestvořili, ale kterou musíme nést a s níž se musíme vyrovnat. Na základě tohoto pohledu se např. Patočka kriticky vyslovuje o našem velkém dějepisci Pekařovi. Ten podle něho udělal mnoho, „ale neřekl nic v otázce, co dělat teď, když jsme jednou v této situaci, tak dlouho kýžené a tak riskantní“ (tj. v situaci nového demokratického státu po první světové válce). Na druhé straně zmiňuje Patočka Rádla, který „soustředil celou svou činnost k analýze mravního stavu republiky z hlediska činu – ne toho, co fakticky bylo, ale toho, co je potřeba dělat“. Patočka pak charakterizuje tento typ přístupu jako adekvátní Masarykovi.

Tak vidíme, že odpovědnost nesmí být omezena na pouhé reagování na faktickou stránku, faktický aspekt dané situace. Každý popis situace a její struktury počítá s jejími třemi členy či konstituentami: předně s daným subjektem jako ohniskem či středem oné části světa, která jej obklopuje, za druhé s danými okolnostmi, a za třetí s aktivitou daného subjektu, založenou na jeho schopnosti být činný, zasáhnout a měnit situaci. Jestliže Patočka mluví o „analýze mravního stavu republiky z hlediska činu“, je třeba to pochopit jako analýzu daných, faktických složek situace z hlediska jejích složek či ustavujících prvků nedaných, které představují člen či složku čtvrtou. V souhlase s tím musíme rozlišovat také mezi dvěma různými složkami lidské schopnosti jednat, zasahovat a měnit situaci. První je představena danou, faktickou schopností, založenou na fyzickém stavu, na zkušenostech a na znalostech člověka. Ale ten je schopen také vynalézt docela nové způsoby reagování a aktivity, jaké nemohou být odvozeny z daných okolností, ani ze žádné „výstroje“ či „výbavy“, ať už tělesné nebo duševní. Ta druhá složka je skutečně nepředvídatelná, ale není doopravdy kontingentní, neboť je hluboce spjata se skutečností faktickou, nicméně je jí nadřazena a je bytostně založena na svobodě lidské bytosti. Každý svobodný čin je založen ve svobodné odpovědi jednotlivého, konkrétního člověka na ne-danou výzvu, ne-dané „povolání“ či „apel“ čehosi, co (ještě) neexistuje, co (ještě) není reálné, žádná „res“, jsoucí „věc“. Moderní člověk rozuměl pod takovou „ne-věcí“ prostě „nic“ (viz v angličtině: no thing = nothing). Patočka nesouhlasí s tímto filosoficky nepřijatelným zvykem. Jeho přístup však nemůže být označen jako postmoderní, neboť ve skutečnosti je post-postmoderní.

Přihlédněme krátce k hlavním motivům jeho myšlenek. Jako jeden z posledních, ale nikoliv nejmenších žáků Husserlových začal Patočka jako fenomenolog. Zaměřil se proti tradiční metafyzice, která – podle jeho slov v „Přirozeném světě“ – chce vycházet od objektivní (či lépe: objektivizované) reality, ale neuvědomuje si, že „smysl objektů, od nichž vychází“, předpokládá subjektivní tendence, jež indikují směr a kritéria metafyzického přístupu k problémům. Nové pochopení metafyziky jako genuinní filosofie, jako teorie konstituce, nám prý umožňuje novým způsobem formulovat hlavní úlohy filosofie, naprosto se odlišující od cílů objektivistické ontologie. Na druhém místě Patočka zmiňuje vytvoření univerzálních dějin, zahrnujících nejenom dějiny člověka, „nýbrž všeho tvorstva“. To je třeba chápat podle Patočkových předválečných názorů jako interpretaci veškerého světového dění na podkladě základních struktur možné subjektivity. Pod určitým vlivem Henri Bergsona užívá Patočka názvu Bergsonova slavného díla, *Vývoj tvořivý*, když chce charakterizovat takovouto „historizaci univerza“ (je zajímavé, že se Patočka k Bergsonovým myšlenkám vrací v letech padesátých, kdy se zabývá problémy „negativního platonismu“). Tuto Patočkovu formulaci je třeba chápat v tom smyslu, že jde o hledání zákona zkušenosti v samotném subjektu, zákona, který „dává vznik skutečnosti ve všech jejích tvarech, ve vši rozmanitosti jejích fenoménů“. V tomto prvním období nám Patočka říká, že svět i jeho jednota jsou vytvářeny a udržovány duchem, niternými silami, jimiž výhradně mohou být vykonány činy a řešeny problémy.

V témž roce, kdy vychází jeho habilitační práce, uveřejňuje Patočka článek o dvojím pojetí smyslu filosofie, v němž ztotožňuje „základ všeho bytí“ s „nejvyšší hodnotou“ a interpretuje obojí jako „něco vnitřního, jako něco příslušného k našemu životu“. Mluví o „proudu ducha“ a vyslovuje následovně svou myšlenku: „Vyvrcholením celého tohoto proudu ducha by pak snad byla nauka o autonomním životě, který sám z vlastní suverenity si staví úkoly, stanoví hodnoty a zákony.“ Malá Patočková poznámka se zdá mít zvláštní význam: v rámci tohoto pojetí by pak prý žádná funkce nebyla „naprosto nadřaděna druhým“, a tedy by tu nebyla ani žádná „supremacie intelektuální aktivity nad druhými, nýbrž existuje spíše koordinace“. Takový autonomní život je podle Patočky „božství, bojující s vlastním vnitřním nebezpečím“.

Po válce shledáváme v Patočkově myšlení základní proměnu, kterou on sám nikdy výslovně nekomentoval. V této druhé periodě je ovlivněn četbou Sartra (Bytí a nicota), jež asi Patočkovi otevřela nový pohled na Heideggera a jeho pojetí nicoty ve vztahu k bytí. Na druhé straně můžeme vidět pozoruhodný vliv Platónův na Patočkovu filosofii v průběhu prvních tří let po válce, tj. v onom krátkém období, kdy mohl Patočka znovu přednášet na univerzitě uzavřené ve válečném čase jak pro české profesory, tak pro české studenty. Patočka zahájil presokratiky, pokračoval Sókratem a pak Platónem, a s přednáškami o Aristotelovi mohl pouze začít. Když byl vyloučen z univerzity, začal s vypracováváním nového filosofického přístupu k problémům v jisté konfrontaci s platónským myšlením, a to tak, že „pozitivní“ platonismus byl nahrazen tím, čemu Patočka říkal „negativní platonismus“. (V této době se Patočka také vyrovnává znovu s Bergsonovým pojetím negativity a nicoty). Jeho hlavní myšlenka spočívá ve zdůrazňování neobjektivity proti objektivitě (terminologicky by asi bylo vhodnější říci non-objektivitu proti objektivizacím) a také v pojmovém uchopení zvláštního druhu ne-jsoucího jako hluboce významného proti jakémukoliv jsoucímu. Dokonce ještě téměř po dvou desetiletích – zajisté pod pokračujícími osobními i dějinnými „negativními“ zkušenostmi (a také pod jistým vlivem Masarykova a Rádlova myšlení) –

Patočka stále podtrhuje zvláštní důležitost toho, co není „objektivní“ (nebo „jako objekt“) a co doopravdy „není“ vůbec žádným jsoucím (jsoucím). Dělá to takovým způsobem, že se mi to zdá překračovat některá tabu fenomenologické tradice, zejména pokud jde o způsob chápání „světa“ (přirozeného světa, světa našeho života). Řada příznaků se však zdá nasvědčovat, že docházelo k dalším proměnám v Patočkově myšlení, i když nevypracoval žádný nový projekt ani nárys systematického celku, natož aby započal s jeho výstavbou. Mám dojem, že mu bránily nejenom pozůstatky staré metafyziky v jeho myšlení, ale také jeho fenomenologické kořeny v tom, aby podnikl další kroky v tomto směru. Avšak ideje, které Patočka takovýmto systematickým způsobem nepropracoval, mohou být tu a tam sledovány v podobě méně nápadných formulací ve velmi odlišných, politicky aktuálních kontextech právě v posledním období Patočkova života.

Vraťme se však k padesátým letům a k Patočkově „negativnímu platonismu“. Mluvil tehdy o nemetafyzické filosofii, založené na důležité distinkci – Patočka hovoří o „filosofii distinkce“ – mezi objektivitou a neobjektivitou. Dvěma hlavními tématy, pro něž má tato distinkce prvořadou důležitost, je celek (nebo totalita) a pravda. V dalším se omezíme na první z nich. Podle Patočky „ryze objektivně není možno nikde dospět ke skutečnému celku“ (stejně jako ani k totalitě všeho jsoucího, všech partikulárních celků). V přednášce z dubna 1975 to Patočka vyslovil ještě po více než 15 letech: „Vždyť přece svět nám v každém okamžiku něco říká: naše jednání není nic jiného, nežli odpověď na to, že svět nám něco říká. Že věci pro nás mají význam, že nás k něčemu vyzývají a my jim odpovídáme.“ a v tom je jistá negativita. V předchozím, druhém období, tj. v padesátých letech, mluví Patočka o „nicotě“ jako o nutném termínu, na který naráží myšlenka, jakmile se neuspokojuje pozitivním a daným“. Pozitivní a dané je nám v určitém smyslu „příliš úzké“, říká Patočka. „Pozitivním a daným se však nemůžeme spokojovat, máme-li dosáhnout celku. Myšlenka celku musí v jistém smyslu za tento celek. Celek tedy předpokládá nejen jsoucí věci, reality, nýbrž transcensus jsoucích věcí bez jejich popření. Tento transcensus bez popření však je nezbytně transcensus k ne-jsoucnu, jelikož veškeré jsoucno je zahrnuto transcendovaným. Nicota je neuspokojenost v daném jsoucnu, požadavek ne-daného.“

Patočkovy texty o „negativním platonismu“, psané v průběhu let padesátých a nikdy nepublikované za jeho života (jen některé z nich v samizdatových vydáních), se mi jeví jako nanejvýš inspirující pokus o systematické řešení největších problémů tradiční filosofie nemetafyzickým způsobem, nebo jinak řečeno, na cestě „nové metafyziky“. Jedním z těchto problémů musí být také svoboda a lidská odpovědnost. Patočka nepohlíží na Platóna jako na „pravého, vlastního dovršitele plánu metafyzické filosofie“ (toto hodnocení přisuzuje pouze Aristotelovi); u Platóna vidí „nedořešenost metafyzického problému“. Již proto je v Platónovi „více než Platón“. Totéž ovšem můžeme říci o Patočkovi. Nejvíce inspirují filosofické problémy, které nebyly vyřešeny a zůstaly otevřené. Přihlédněme proto velmi krátce a s nezbytným zjednodušením k základním rysům myšlenky „negativního platonismu“.

Každé ne-metafyzické chápání idejí musí skoncovat s tím, že by je považovalo za daná jsoucna, ale nechá je „fungovat“ jako „něco“, co „má být“, avšak aniž by je tím redukovalo na pouhou subjektivitu a aniž by je odvozovalo z jakýchkoliv daných jsoucnen. V Platónově Timaiovi bychom v jistém smyslu mohli také mluvit o odpovědnosti demiurgově: je odpovědný za vytvoření světa podle paradigmatických idejí; je odpovědný před nimi, tj. tváří v tvář k nim, a za ně. V tom případě však musíme na prvním místě nahradit ideje jako věčná

jsou „ideami“ jako ještě nejsoucími výzvami, které je třeba nejprve uslyšet nebo uvidět, pak jim porozumět, případně je formulovat, ale zvláště následovat a naplňovat; a potom musíme také demiurga nahradit člověkem, totiž námi samotnými. Člověk má vnášet do reálného světa nové skutečnosti nebo napravovat již existující věci podle „negativních“, tj. neexistujících, ne-*jsoucích* idejí, které se na něho osobně a v jeho konkrétní situaci obracejí jako výzva. Na rozdíl od demiurga není člověk ovšem nikdy konfrontován pouze s ideami, ale také s tvrdými fakty a s upevňujícími se a přetrvávajícími trendy. Proto je odpovědnost člověka mnohem komplikovanější, než by byla jakéhokoliv demiurga, neboť při tom, jak žije tváří v tvář s ne-existujícími ideami a s jejich adresnými výzvami, je zároveň odpovědný za své spolu-lidi, ale také před nimi a obrácen k nim: to je jeho společenská a politická, jakož i mravní odpovědnost. Každý spolu-člověk je zase odpovědný také za něho a před ním, ale opět základně a primárně před ne-existujícími idejemi, které na něho osobně apelují, a možná v jiném směru, protože právě jeho vlastní situace je také specifická a odlišná od situace druhých lidí. A chceme-li pokračovat a vyvodit důsledky za rámec možných lidských aktivit, musíme vzít na vědomí, že dokonce i krajně rozmanitá pod-lidská jsoucna vykonávají svou vlastní odpovědnost a udržují tak svět v chodu podle kritérií či norem, jež nemůžeme chápat jako „*jsoucí*“ ani „*existující*“, ale které musí být pojaty jako „*platné*“, tj. ne-*věci* (nikoliv „*nic*“!), které „*mají být*“, které mají být uplatněny, uskutečněny.

Jak lze vidět, rozumím Patočkově iniciativě, s níž spekuloval o možnosti negativního platonismu, jako pozoruhodné výzvě pro nás všechny a tak i jako jakési možné bázi naší filosofické odpovědnosti. Problém non-objektivní „*reality*“, kterou nesmíme chápat jako nějakou „*věc*“, „*res*“, nás vede k novému promýšlení způsobu myšlení o „*věcech*“, když to doopravdy vůbec nejsou žádné věci. Podíváme-li se na to kriticky, musíme zanechat užívání objektivujících způsobů myšlení, jež nedovolují respektovat onu fundamentální distinkci v Patočkově smyslu. Stojíme před výzvou začít s prvními kroky při vypracovávání nového typu již sice neobjektivujícího, ale nadále pojmového myšlení, založeného snad na lepším porozumění tomu, čím odpovědnost je doopravdy.